

INTERNATIONAL CONFERENCE BUILDING CULTURAL BRIDGES

Integrating Languages, Linguistics, Literature,
Translation and Journalism into Education

I TOM
VOLUME I

V-“МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ, ӘДЕБИЕТ,
АУДАРМА ЖӘНЕ ЖУРНАЛИСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ” АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦІ

April, 25-27 / 2013

Қазақ тілтану ғылымындағы окказионал сөздердің мәселесі Дәрібаева Г.	120
Қазақ антропонимдерінің уәжділік негіздері Дүйсебекова Ж.	124
Аңыз-әңгімелердегі бекет ата бейнесі Мамедалиева А. И.	128
Қазақ ауызша тілінің өзіндік сипаты Мамбетова Ж.И.	133
Қазіргі тіл біліміндегі үрдістер мен дәстүрлі бағыттар Джумабаева А. А.	138
Қазақ жарнама мәтінінің стильдік сипаты және белгілері Солтанбекова Ғ.Ә.	141
Этнографизмдер – ұлттық тіл мен мәдениетті танудың танымдық әдісі («қобыланды батыр» жыры бойынша) Советова З. С.	146
Әскери атаулардың тілдік сипаты мен ерекшеліктері Жүсіпова Б., Сыдықбаева А.	151
Фразеологизмдердің қолданысы Күшібар А. Б.	156
Қазақ тіліндегі көнерген аталымдардың қолданылу өрісі Өтемісова Г. Ж.	161
Ұлттық мәдени атаулардың мәні (зергерлік бұйымдар) Дилдабекова И. А.	167
Француз – қазақ тілдеріндегі өлшемдік ұғымды білдіретін сөз төркестеріне этнолингвистикалық сипат. Қарымсақова Қ.	170
Тестінің топтастырылуы және сапалық сипаттамасы Алимсақова Г.П.	174
Қазақ тіліндегі синонимдердің зерттелуі және жасалу жолдары Бегалиева Л.Б.	179

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СИНОНИМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Л.Б. Бегалиева

ф.ғ.к., доцент

Халықаралық Бизнес Академиясы

Қазақстан, Алматы

Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер бастауы тереңде жатыр. Түркітанушылар зерттеуі – өз алдына үлкен іргелі еңбектер. Ал қазақ тілінің лексикология саласының ғылыми түрде зерттелуі кеңес дәуірінен, ғылымның бір жолға қойылуынан басталды. А. Байтұрсынов алғашқы тіл білімінің мәселелерін оқу құралдарын, оқулықтар жасау, жазу жүйесін ретке келтіру, терминдерді қалыптастыру мақсатындағы алғашқы шараларды іске асырды. Қазақ тілінің лексикологиясының құрамында қарастырылатын термин сөздерді ретке келтіру қазақ тілі ғылымының бір жүйеге түсіріп алудың негізгі көзі болды. XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ тілінің жалпы мәселелері туралы ғалым І. Кеңесбаев мынадай пікір айтады: «Қазақ тіл білімі дамуының болашағын дайындаған, сонымен бірге ана тіліндегі ағарту ісін шын мәнінде дүниеге әкелген жылдар. Олай болатыны – халықтың сауатсыздығын жою, ұлттық терминологияны жасау, оқулықтар шығару, мемлекеттік істі ана тілінде жүргізу сияқты шараларды жүзеге асырудағы алғашқы адым осы жылдардан басталды» [1, 49 б.]. Одан кейін қазақ тіл білімінің дамуында орын алатын ғалым Қ. Жұбановтың қазақ терминологиясына қосқан өзіндік үлесі бар. Ғалым түрлі ғылым салаларына тән термин сөздерге, әсіресе, кірме сөздерге қосымшаның қалай жалғануы керек жайлы пікірлері құнды саналады [2, 34 б.]. Ал 1940 жылдары қазақ тілінің фонетика және грамматика саласында теориялық мәселелер көтерілді. Бұл жылдары тіл білімінің синтаксис саласы бойынша С. Аманжоловтың, Н. Сауранбаевтың, С. Жиенбаев, М. Балақаевтың еңбектері жарық көрсе, морфология саласының жекелеген сөз таптары бойынша А. Ысқақовтың, Ы. Мамановтың, Ғ. Мұсабаевтың еңбектерін атап өтуге болады.

Ғылыми пән ретінде оқытылмай, бұрын зерттелмей келе жатқан тіл білімінің саласы лексикология еді. Тіл білімінің бұл саласы 40 жылдардың екінші жартысы мен 50 жылдарға тура келді. Бұл жылдары қазақ тілінің тарихы мен диалектологиясы зерттеу нысанына айналды. С. Малов пен Н. Сауранбаевтың қазақ (түркі) тілінің тарихы туралы зерттеулер жазса, диалектология саласында С. Аманжолов, Ж. Досқараев сынды ғалымдар жергілікті тіл ерекшеліктерін, лексикалық ерекшеліктерді, олардың әдеби тілде қолданылатын сөздермен синонимдік қатар құрайтынын сөз етеді. Сонымен бірге 1950 жылдары синонимге, олардың мағыналық ерекшеліктеріне қатысты біраз ой-пікірлердің Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев сынды алғашқы тіл зерттеушілерінің еңбектерінде синонимдер жайлы үстірт қарастырылғаны Ә. Болғанбаевтың зерттеуінде айтылып өтеді.

Түркологиядағы синоним мәселесіне қатысты жарық көрген еңбектер

тілдегі синонимдік құбылыстың жалпы сөз таптарына байланысты қарастырып айналаған. Қазақ тіл білімінде лексикалық синонимдерді алғаш зерттеуші ғалым Ә. Болғанбаев болды. Синоним сөздер, олардың мағыналас синонимдік қатардың тізбегі, синонимдердің жасалуы жайлы жүйелі зерттеулер айналуы, ғылыми айналымға енуі Ә. Болғанбаевтың есімімен тығыз байланысты. Ғалым зат есімді синонимдерді зерделей келе, олардың қасиеттері мен заңдылығын, мән-мағынасын, түрлерін түгел қамтып көрсетіп беріп алмайды деп санайды. Себебі әр сөз табының өзіне тән ерекшеліктері грамматикалық заңдылығы, өзгеру жүйесі бар екендігін сөз ете келіп: «Қазақ тіліндегі синонимдерге қатысты барлық мәселені түбегейлі зерттеп, егер тегжейіне дейін тәптіштеп түгел шешіп беру мәселесін» 1970 жылы жарық көрген «Қазақ тіліндегі синонимдер» еңбегінде негізгі мақсат ретінде алғашқы басты шешім болмайды деп есептейді [3, 5 б.]. 1962 жылы тұңғыш рет жарық көрген «Қазақ тіліндегі синонимдер сөздігі» 4500-ге жуық жеке сөз, яғни 14-тен астам синонимдік қатарды қамтыған. Ал соңғы 2007 жылғы С. Бизақовтың авторлығымен жарық көрген «Синонимдер сөздігінде» 3800-дей синонимдік қатар еніпті. Бұл жарты ғасыр ішіндегі синоним сөздердің сөздік құрамымызды толықтырғанын, сондай-ақ қазақ лексикологиясының дамығандығын көрсетеді. Жалпы ғалымдардың еңбектерін қарасақ, олардың барлығы да синонимдерді анықтама беруден бастаған. Синонимдерге анықтама беруде әр автор әр түрлі белгілерге сүйенеді. Мысалы, орыс тіл білімінде Л.А. Булаховский, И.И. Фаворин, синонимдер мағынасы жағынан тең сөздер десе, Р.А. Будагов және қазақ тіл білімінде К. Аханов, Ә. Болғанбаев синоним сөздер мағынасы жағынан сәйкес келіп, бір ұғымды білдіреді дейді. Ал Е.М. Галкина-Федорова, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский синонимдер стилистикалық және мағыналық реңктері арқылы айқындалатын сөздер деп тұжырымдайды. Ә. Болғанбаевтың еңбегінде Н.Т. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, К. Аханов сынды ғалымдардың синонимге берген анықтамаларын саралай келе, тіл білімінде синонимдерге тән белгілерді санамалап көрсетеді. Жалпы тіл білімінде танылып жүрген 1) сөздің сырт формасында аз да болса, өзгешелігі болуы шарт; 2) сөздер бір ғана ұғымды білдіруі шарт; 3) синоним болып жұмсала берген сөздер бір сөз табына қатысты болуы шарт деген үш түрлі шартқа қосымша мынадай белгілердің болуын дұрыс деп санайды:

1) бір сөз табынан болған синонимдердің бірыңғай грамматикалық тұлғалы болуы; 2) бір синонимдік қатарға енген сөздер сөйлем ішінде алмауы келгенмен, бір қызметті атқарып, бір сөйлем мүшесі ретінде танылуы керек [15 б.]. Негізгі зерттеу нысаны синонимдер болғандықтан, ғалым мұндай белгілерді тап басып тани алған.

Көне түркі және орта түркі жазба ескерткіштерінің тілі туралы зерттеушілер мен қазақ ғалымдарының зерттеулері негізінде бірізді авторлар Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томановтың «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (1971) [5], К. Мұсаевтың «Лексикология тюркских языков» (1984) [6] еңбектерінде синонимдер жайлы, олардың көне түркі жазба ескерткіштерінде кездесетіні туралы, сонымен бірге орта дәуірдегі, ұлт болмысы қалыптасқанға дейінгі және кейінгі кезеңдердегі шығармалар,

синонимдердің қолданылуы жайлы молынан жазды. Дегенмен, синонимдердің берілу сипаты тек құрылымдық тұрғыдан ғана көрсетілді. Олар танымдық, болмыстық тұрғыдан зерттелмеді.

Бабаш Әбілқасымов «Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі» атты еңбегінде шежіреде бірқатар бірінің орнына бірі жұмсалатын сөздерді мысалға келтіреді: жазу – біті (бітіг тастар – жазу жазылған тастар деген көне түркі тілінде кездесетін тіркестермен салыстырып көруге болады), халық – бүдүн, ау – ав, аб (аң аулау мағынасындағы сөз), сүйек – омақ (қойдың үмесі деген тіркеспен салыстырып көруге болады) және т.б. бірінің орнына бірі жұмсалатын сөздер кездеседі. Бұл еңбекте көне түркі тілінде басқа мағына, қазіргі қазақ тілінде өзге мағынада жұмсалатын сөздердің де кездесетіні айтылады. Мысалы, “Шежіреде” кездесетін арқа сөзі ұрпақ, үрім-бұтақ мағынасында жұмсалады: “Бізнің ұлуғ атамыз халаку хан Мұғұлстандын келкенден бері екі үч арқа өтді”, “Тоқыз арқа болғұнча шондағ болғай” [7, 63 б.]. Сондай-ақ тілімізде ұрпақ сөзіне берілген анықтамаларда артындағы ұрпағы, арқасында (артында) қалған тұяқ, соңын жалғастырар ұрпақ деген секілді тіркестермен түсіндірілетіні белгілі. “Шежіреде” қарындас және сіңлі сөздері бір-біріне синоним ретінде жұмсалғандығын зерттеуші атап көрсетеді. Оны мынадай мысалдармен дәйектейді: «Хамар текен Хорезм шаһының анасы Тұрқан хатұнның қарындашы ерді аны Үркенічде хәкім қылыб ерді. Екісінің бір-біріне һеч қарындашлығы болмас ерді». Бұл мысалдан көретініміз, қазіргі әдеби тілімізде тек ер адам тарапынан айтылатын қарындас сөзі ескерткіште ағайын, тума деген кең мағынада қолданылады. Сол секілді сіңлі сөзінің ол кездегі мағынасы қарындас сөзі секілді жақын туған кіші бауыры деген мағынада жұмсалғандығы да осы зерттеуде айтылады. “Әбулхайыр ханның хатұны Ғабдол латиф мырзаның сіңлісі еркен дүр”. Бұл сөз әйел адамдардың бір-біріне қатынасын білдіріп қана қоймай, бір туған адамдардың жасы кішісін де білдірген. Ғасырлар қойнауында қарындас, сіңлі сөздерінің жынысына қарамай бірге туған бауыр мағынасында жұмсалса, қазіргі қазақ тілінде де екі лексема бір-бірінен ажырамай, бір синонимдік қатар құрағаны байқалады.

Синонимдер сөздігіндегі сөздік мақалада: Қарындас, сіңлі. Бір анадан туылған бауырлардың жасы кіші қызы. Оның Жібек дейтін қарындасы Ташкенттің политехникалық институтында оқиды (Ғ. Сланов). Ертеңіне Баян Қозының келгенін шешесіне, сіңлісіне айтып, олар келіп, оңашада Қозымен көрісіп амандасты (С. Сейфуллин) сипатында беріліп, мұнда тек әйел адамдарға қатысты мағынасы қалғандығы көрінеді [8, 339 б.]. Ортақ түркі тілінде бұл сөздердің мағынасы кең түрде жұмсалған. В.В. Радлов бұл сөздің карандаш = қарындаш деген варианттарының қатар жұмсалғанын көрсетеді. Ондағы мағынасы туысқандар, бір туғандар түрінде беріледі. Ары қарай тарата берсе, мағыналарының көпқырлылығы байқалады: ер қарындасы – брат мужа; қарындас катын – жена брата; кат қарындасы – шурын, брат жены; қыс қарындас – сестра; ұл қарындас – брат деген мағыналарының танымдық қыры тіптен ерекше [9, 157-172 бб.]. Қарындас деген сындық мағыналы сөз заттық ұғымға ауысып, семантикалық тәсіл арқылы транспозицияланып тұр. Атрибутивті мағынаның субстантивтенуі тілімізде өте көп. Бір қарында

жатқан, бір ананың құрсағында жаратылған деген сындық мағына синтетикалық тәсіл арқылы алғашқы сындық мағынаны тудырып, сөз мағынасын дамытып, жаңа атау тудырып тұр. Ал қазіргі қазақ тілі тұрғысынан қарындас, сіңлі сөздерінің мағыналары тарылған деп есептейміз. Мағынаның тарылуы да мағыналық даму деп аталады.

Демек, жылдар жылжыған сайын сөз мағынасының өзгеруі тілдің дамуының айқын көрінісі. Қанша уақыт өтсе де, қарындас, сіңлі сөздерінің когнитивтілігі өз мәнін жойған жоқ. Мағыналық өзгеруге түскенімен, уәжділік сипаттарының бір қыры, яғни антропоцентристік танымның бір ізі, табы қалғандығы көрініп тұр.

Ғалым Б. Әбілқасымов Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» еңбегіндегі фразеологизмдердің синонимдік, антонимдік және көпмағыналы түрлерін ажыратады. Қол қойды // ат салды; аман беру // ел болу // аузы бір болу; қабыл қылу // аузына бағу // сөзін жыға білмеу; аузы ала болу // дұшпандық оты жану // жау болу; қайран болу // таң қалу сияқты синонимдік фразеологизмдердің мағыналық ерекшеліктерін, құрылымдық сипаттарын, ұғымдық жақындықтарын қарастырады [7, 88 б.]. Кез келген жырдағы синонимдер жайлы жазылған ақпараттарда тек синонимдердің тізімі беріледі де, олардың ұғымдық табиғаты жайлы сөз болмайды. Ол еңбектердегі синонимдер жайлы мәліметте сипаттамалылық басымдық танытады. Синонимдердің жасалуының когнитивтік мәніне назар аударылмайды. Синонимдердің жасалуы мен олардың когнитивтік мәніне соңғы жылдары назар аударыла бастады десек те, біздің зерттеу нысанымызға айналып отырған тақырыбымызға қатысты мәліметтерді сирек кездестіреміз. Бұл біздің зерттеу нысанына айналып отырған мәселеміздің жаңа қырын айқындайды.

Ғылыми еңбектерден байқағанымыздай, соңғы жылдары синонимдерге, олардың жасалуына, синонимдік қатарларға қатысты материалдардың аздығынан, дәлірек айтсақ, когнитивтік мәніне қатысты ғалымдар пікірлерінің аздығы да зерттеуіміздің өз шешімін табуына әсерін тигізіп отыр. Тақырыптың өзектілігі тұрғысынан алғанда, бұл, әрине, дау туғызбайды. Десек те, зерттеу жұмысымызға ғалымдар пікірінің қосар үлесі де мол болған болар еді. Қазіргі шетел, әсіресе, орыс лингвистикасында синонимдерді зерттеуге байланысты жаңа ой-пікірлердің туындағанын байқаймыз. Тіпті орыс лингвистикасында грамматикалық көрсеткіштердің синонимдік жағдаятына дейін ғылыми зерттеулердің арналғанына көзіміз жетті. Бұл қазақ тіл білімінің қайта жанару, өрлеу дәуірін басынан кешіп жатқандай әсер қалдырады.

«Синонимдес сөздер өзара мәндес сөздер болғанмен, олардың мағыналық жақтан қалай да бір айырмашылығы болады. Екіншіден синонимдес сөздердің бір-бірінен өзара айырмашылығы қолданылу ыңғайына қатысты стильдік айырмашылық түрінде ғана болуы мүмкін. Синонимдес сөздердің мұндай жақтары стильде түрлендіре ажыратылып, айқындалады», – дейтін К. Ахановтың пікірі ғылым үшін құнды [10, 125 б.]. Қазақ тіл білімінде синонимдерді алғаш терең зерттеген, тамаша еңбек жазған ғалым Ә. Болғанбаев. Ғалымның 1957 жылы жарық көрген «Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер» атты зерттеу еңбегінен бастап, «Қазақ тіліндегі синонимдер»,

«Қазақ т
синоним
болды.
есімдер
тілі. Ле
Б. Сағы
ғалым Г
М. Сері
және мо
етістік
М. Әуез
А.Ә. Ос
ғалым Ф
Ұлт
жайлы с

1 Ке
2 Ж
3. Бс
4. Бс
5. 7
ескерті
6. М
7. С
Алматы
8. Бс
9. Ра
10. 1

The
formatio

«Қазақ тілінің синонимдер сөздігі» атты еңбектері жарық көрген. Ә. Болғанбаев синонимге алғаш толық анықтама берген, жүйелі зерттеген ғалымдардың бірі болды. Лексикалық синонимдерді зерттеген ғалым Ә. Болғанбаевты, сын есімдер синонимиясы туралы зерттеген ғалым Ф. Оразбаеваны, Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. 1-бөлімінде синонимдерді жан-жақты зерттеген ғалым Б. Сағындықұлын, фразеологиялық синонимдердің мәселелерін қарастырған ғалым Г. Смағұлованы, синтаксистік синонимдерді зерттеуші ретінде ғалым М. Серғалиевті, қазақ тіліндегі өсімдік атауларының лексика-семантикалық және морфологиялық құрылымын зерттеген ғалым Б. Қалиұлын, қазақ тіліндегі етістік синонимдердің семантикалық және стилистикалық сипатын М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы етістіктер негізінде зерттеген ғалым А.Ә. Османованы, қазіргі қазақ тіліндегі зат есімнің стилистикасын зерттеген ғалым Ф.М. Мұсабекованы атап өтуіміз қажет.

Ұлттық тіліміздің синонимдерге бай екендігін бүгінгі күнге дейін синоним жайлы сөз қозғаған кез келген ғалымдар атап көрсеткен болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кеңесбаев І. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1954. – 154 б.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966.
- 3 Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы: Мектеп, 1970.
- 4 Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер. – Алматы, 1957.
- 5 Айдаров Г., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971.
- 6 Мусаев К. Лексикология тюркских языков. – Алматы: Мектеп, 1984.
- 7 Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның “Түркі шежіресі” және оның тілі. Алматы: Арыс, 2001. – 246 б.
- 8 Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.
- 9 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х т. – СПб., 1886.
- 10 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993.

Summary

The article deals with the study and description of synonyms in linguistics and formation of synonymous words.